

Az ítélet tárgya Russellnél: jelentéselemzés és leíró pszichológia*

I. FESZÜLTSGÉK RUSSELL ÍTÉLET-ÉRTELMEZÉSEIBEN

Az ítélet ún. „töbtagú viszony”-elméletével kapcsolatban, amit Russell nagyjából 1905 és 1914 között képviselt, széles körben elterjedt a következő értelmezés. A szinguláris ítéletek, avagy hitek esetében,¹ amelyeknek a tartalmát az olyan közönséges tulajdonnevet tartalmazó mondatok fejezik ki, mint például, hogy „Bismarck ravasz diplomata volt”, az ítélet részét képező tárgy, amivel az ítélő ítéletviszonyban áll:

(i) nem valami mentális dolog, „idea”,

hanem

(ii) elmén kívüli tárgy;

ugyanakkor

(iii) nem maga az a tárgy, amire a hétköznapi felfogás szerint a tulajdonnév utal (például Bismarck), hanem egy olyan helyettesítő leírás tartalmát képező elemek, amelyekkel az ítélő ismeretségben van.

Russell (i)–(iii) mellett a következő érveket hozta fel. (i) mellett egyrészt azt, hogy ha a hit-összetevő tárgyak ideák, mentális létezők volnának, akkor valamilye fátylat képeznének az ítélő és azon külső dolgok között, amelyekről az ítéletek szólnak, és így a szubjektum soha nem rendelkezhetne tudással ezekről a külső dolgokról. Russell szerint az a nézet, hogy a hittárgyak mentális entitások, alapvetően „a relációkkal szembeni ellenszenvből” táplálkozik, tehát abból, hogy sokan nem tekintik valóságos létezőknek az olyan közvetlen viszonyokat, amelyek *különböző fajta entitások* (például elmék és fizikai tárgyak) között állnak

* A tanulmány a K-112542 OTKA kutatási projektum támogatásával készült.

¹ Az, „ítélet” és a „hit” kifejezéseket a továbbiakban szinonimaként használom.

fenn. E mögött pedig Russell szerint az az elgondolás húzódik meg, hogy az elme nem ismerhetné meg a tárgyakat, ha nem volna *az elmében* valami olyasmi, amit a tárgy ismerete állapotának nevezhetünk. Russell szerint azonban *léteznek* olyan valódi viszonyok, amelyek különböző fajta dolgok között állnak fenn (az ismeretségi viszony is ilyen például). Russell másik érve (i) mellett az, hogy ha az elme úgy ragadná meg a tárgyakat, hogy egy ideával rendelkezik róluk (azaz a tárgyak megragadása általánosan valamilyen idea közvetítésével történne), akkor a tárgyak ideájának is úgy kellene megragadni a tárgyat, hogy az idea rendelkezik egy (további) ideával a tárgyról – ez pedig végtelen regresszushoz vezet. Ezeket az érveket itt nem vizsgálom.²

(ii) következik (i)-ből: ha a gondolat tárgya nem mentális, akkor valamilyenfajta elmén kívüli tárgy kell legyen. Hogy a tárgy természete milyen, további kérdés. Russell korai antiidealista, pluralista realista nézetei szerint minden lehet tárgy, amiről értelmes állítást lehet tenni, ami egy proposíció³ része lehet, így egzisztáló és nem egzisztáló, szubzisztáló és nem szubzisztáló tárgyak is. Russell „többtagú viszony”-ítéletelmélete, vagy legalábbis annak bevett mai értelmezése szerint viszont (iii) az ítéletek részét képező tárgy nem az a tárgy, amire a hétköznapi felfogás szerint a tulajdonnév utal (például Bismarck maga), hanem a tulajdonnevet helyettesítő leírás olyan elemei, amelyekkel az ítéelő ismeretségben van.

A (iii) melletti érvelést Russell *az ismeretség elvére* alapozza, amely szerint:

Amikor csak fennáll az ítézés vagy a feltevés relációja, azoknak a tagoknak, melyekkel a feltevést vagy ítéletet alkotó elme a feltevés vagy ítézés relációjában áll, mindig olyan tagoknak kell lenniük, melyekkel a szóban forgó elme ismeretségben van. Ami pusztán annyit jelent, hogy nem tehetünk ítéletet vagy feltevést anélkül, hogy tudnók, mi az, amiről az ítéletet vagy feltevést tesszük. (Russell 1910–1911/1976. 358.)

Eszerint amikor *S* személy azt hiszi, Bismarck ravasz diplomata volt, akkor *S* hitének nem összetevője Bismarck, mert az illető nem *tudhatja* ezt a kijelentést (proposíciót), mivel a tényleges Bismarck ismeretlen számára.

Az utóbbi mellett Russell így érvel (Russell 1910–1911/1976. 354): *S nincs ismeretségben* sem Bismarck elméjével, sem testével; ugyanakkor *leírhatja* azt a kijelentést (proposíciót), *amit állítani szeretne*, tudniillik hogy Bismarck ravasz diplomata volt. Bismarckról adható olyan *leírás*, amelynek a tartalmát csak olyan összetevők alkotják, amelyekkel az ítéelő ismeretségben van. Eszerint az ítéletviszonynak nem maga Bismarck az összetevője, relátuma, hanem egy olyan Bis-

² Lásd erről pl. Farkas 2005. 58–59.

³ Russell ekkori nézete az volt, hogy a proposíciók objektív nem-mentális entitások, amelyeknek az elemei maguk a tárgyak és relációik vagy minőségeik (például a *Mont Blanc hava fehér* proposíció összetevői maga a Mont Blanc, a hó és a fehérség). Vö. Russell levele Fregéhez, 1904. december 12. Frege 1980. 98.

marckot azonosító leírás tartalmának az elemei, amely elemekkel az ítélő ismeretségben van (például olyan érzetadatok, amelyeket Bismarck okozott). Russell nézetének sztenderd értelmezését Fitch és Nelson például így fogalmazza meg a *Bismarck egyesítette Németországot* proposíció elemzésével:

Olyasvalaki, aki észlelte Bismarckot, mondjuk II. Vilmos, a következő formájú gondolattal rendelkezik: az x , amelynek a teste okozta BT -t, egyesítette Németországot (ahol BT az az érzetadat, amire az illető Bismarck észlelése révén tett szert).

Ez a proposíció partikularizált Bismarck vonatkozásában, *de csupán azon jelenlévő érzetadat vonatkozásában közvetlen és így szinguláris, amelyre a demonstratív referálás történik* [kiemelés tőlem – A. G.]. (Fitch–Nelson 2012. 1. szakasz.)

A szinguláris ítéletek ún. neo-russelliánus elméletei⁴ nem fogadják el a (iii) pontot. Szerintük, szemben Russell nézetével, az ítélet összetevője *magá az a tárgy*, ami a tulajdonnév hétköznapi referenciája (például maga Bismarck), annak ellenére, hogy az ítélőnek nincs tévedhetetlen tudása róla, nem tudja tévedhetetlenül azonosítani Bismarckot.

* * *

Nos, lehet, hogy ez az értelmezés jó kiindulópont a neo-russelliánusok számára saját álláspontjuk éles megfogalmazásához, például a neo-fregeiánus nézetekkel való szembeállításhoz, Russell szinguláris ítéletekre vonatkozó eredeti nézetének interpretációjaként azonban problematikus. Russell vizsgált írásaiban ugyanis számos ennek ellentmondónak látszó szöveghelyet találunk. Vö. például a következővel:

(1a) Az ítélet-elmélet, amit képviselek [ti. a „többtagú viszony”-elmélet], az, hogy az ítélet [...] az elme egy többtagú relációja különböző terminusokkal, amelyekkel az ítélet kapcsolatos. Így, ha úgy ítélem, hogy A szereti B -t, akkor ez nem egy reláció köztem és „ A B iránti szerelme” között, hanem egy köztem, A , és a szeretet és B közötti reláció. (Russell 1910. 180.)

Hogy magyarázzuk ezt? Közismert, hogy Russell gyakran változtatta álláspontját, mi több, ezt a tudomány és a tudományos filozófia egyik jellemzőjeként fogta fel. Úgy vélte, ahogy a jó tudós nem szégyelli feladni korábbi elméleteit az újabb eredmények fényében, úgy a jó filozófusnak is hasonlóan kell eljárnia. Gondolhatnánk tehát, hogy itt is ez a helyzet; Russell ingadozott a kétféle elképzelés között, vagy egyszerűen következtelen volt. Mindazonáltal nem túl plauzibilis, hogy csupán következtelenségről volna szó. A kétféle javaslat ugyanis *egyazon tanulmányban*, sőt *ugyanazon az oldalon* is szerepel! Vö.

⁴ A russelli és a neo-russelliánus elméletek különbségeiről lásd például Donellan 1990.

(1b) Egy ítélet mint történés az elme valamilyen viszonya több entitáshoz, nevezetesen azokhoz az entitásokhoz, amelyek azt alkotják, amiről az ítélet szól. Például ha úgy ítélek, hogy *A* szereti *B*-t, akkor az ítélet mint esemény egy sajátos, *ítélésnek* nevezett négytagú reláció léte egy adott pillanatban köztem, *A*, és a szeretet, és *B* között. Vagyis amikor az ítéletet teszem, létezik egy bizonyos komplexus (tagjai nem mások, mint én magam, *A*, és a szeretet, és *B*), amelynek az ítélet az összefüggést teremtő relációja. [...] Az ítélet összetevői egyszerűen ama komplexusnak az összetevői lesznek, mely maga az ítélet. Így a fenti esetben ezek az összetevők nem mások, mint én magam, és *A* és a szeretet és *B*, és az ítélet. (Russell 1910–1911/1976. 356–357.)

Másfelől viszont

(2a) Ha ítéletet alkotok (mondjuk) Julius Caesarról,⁵ akkor nyilvánvaló, hogy az ítéletnek nem lehet összetevője az a tényleges személy, aki Julius Caesar volt (uo. 356).

A „Bismarck ravasz diplomata volt” ítélet kapcsán pedig Russell a következőt írja:

(2b) ...Amikor Bismarckról mondunk valamit, azt az ítéletet szeretnénk megtenni – ha képesek volnánk rá –, amelyet kizárólag maga Bismarck tehet meg, nevezetesen azt az ítéletet, amelynek az egyik alkotóeleme ő maga. Ez a törekvésünk szükségszerűen kudarcot vall, mivel a tényleges Bismarck ismeretlen számunkra. (Uo. 354.)⁶

(1a), (1b) és (2a), (2b) között *prima facie* ellentét, de legalábbis feszültség van. Vajon hogyan lehet feloldani ezt?

Felvethető a következő értelmezési javaslat.⁷ Vegyük azt az egyszerű ítéletet, miszerint Bismarck ravasz (volt). Az „*X* azt hiszi, hogy *A* ravasz” típusú ítéletek akkor hiszi (*X*, *A*, ravasz) szerkezetűek, ha az „*A*” és a „ravasz” kifejezések olyasmit jelölnek, amivel ismeretségben vagyunk. Ha „*A*” azt jelenti: Bismarck, akkor ez nem áll. Másfelől, Russell más nézetei miatt, az sem lehet helyes, hogy „*A*” valamilyen Bismarckot egyedileg azonosító leírás, például hogy: az egyetlen ember, akit ‘Bismarck’-nak hívtak. Tudniillik a mondat helyes elemzésében nem maradhat olyan szinguláris referáló kifejezés, aminek lehetséges, hogy nincs referenciája – Russell leíráselmélete éppen ezt a lehetőséget akarta kikü-

⁵ Például azt, hogy Julius Caesart meggyilkolták.

⁶ Vegyük észre: Russell szerint *szükségképpen* kudarcot vallunk, ugyanakkor ez nem tűnik fel nekünk: *természetesnek tűnik*, hogy képesek vagyunk Bismarckra vonatkozó ítéletet tenni. Ez a megmagyarázandó jelenség, ami véleményem szerint az ítélet logikai és pszichológiai elemzésének különválasztását indokolja. Lásd az alábbiakban.

⁷ Ezért a javaslatért Forrai Gábornak tartozom köszönettel.

szöböltni. Tehát: a többtagú viszony elemei csak olyasmik lehetnek, amivel az alany ismeretségben van.

Nos, erre a következőket válaszolhatjuk. Egyrészt abból, ahogy Russell megfogalmazza a „többtagú viszony”-elmélet szerkezetét itt, illetve más helyeken is, szerintem *nem következik* a fenti értelmezés, ti. hogy egy ítélet *akkor* (X , A , ravasz) szerkezetű, *ha* A olyasmi, amivel ismeretségben vagyunk. Másrészt, ami fontosabb: ha elfogadnánk ezt az olvasatot, akkor viszont az vetődne fel, hogy egy ilyen értelmezés mellett mi is pontosan az ítélet szerkezete? Russell semmi továbbit nem mond erről. Vélhetően azért, mert ha az „ A ravasz” ítéletet a leíráselmélet alapján elemezné, akkor a „többtagú viszony”-elmélet széthullana, mivel nem tudna mit kezdeni a kvantifikációval. A leíráselmélet és a „többtagú viszony”-elmélet egyszerre alkalmazása az ítélet szerkezetének elemzésére, úgy tűnik tehát, nem kivitelezhető.

II. ÉRTELMEZÉSI JAVASLATOM

Az (1a), (1b), illetve a (2a), (2b) közötti feszültség feloldására én a következőt javaslom. Russell elméletében külön kell választani kétféle elemzést, nevezetesen az ítélet vagy hit *logikai* illetve *pszichológiai* elemzését. Ezeket, első megközelítésben, a következőképpen jellemezhetjük:

A logikai elemzés: a hitbeszámoló, a valakinek valamilyen hitet tulajdonító mondatok, specifikusan a hit tartalmát kifejező mondat logikai elemzése.

A pszichológiai elemzés: az ítélet vagy hit mint pszichológiai entitás szerkezetének az elemzése,⁸ vagy másképp: annak az elemzése, hogy milyennek tűnik a hitállapotok szerkezete, milyen összetevőket látszanak tartalmazni a hitek mint pszichológiai entitások.

Felvethető, hogy Russellnek leíró pszichológiai nézeteket, elemzéseket tulajdonítani erőltetett, fiktív filozófiatörténeti konstrukció. Úgy vélem, ez nem így van. Nemcsak Russell Meinonggal folytatott közismert polémiáira gondolok. Többek között Van der Schaar kutatásai meggyőzően igazolják, hogy Russell informált volt bizonyos korabeli „kontinentális” leíró pszichológiai elméletekről, elsősorban Brentano, Twardowski és Meinong nézeteivel kapcsolatban. Ismereteinek egy részére Stout közvetítésével tett szert, aki behatóan tanulmányozta az 1890-es évektől a német–osztrák leíró pszichológiát, és *Analytic Psychology*

⁸ Amikor Russell az ítélet pszichológiai elemzésével foglalkozik, vagy úgy fogalmaz: *az ítélet mint történés*, vagy a *judging*, tehát az „ítélés” kifejezést használja. Vö. Például: „Az ítélet mint történés, úgy vélem, az elme valamilyen viszonya több entitáshoz [...] azokhoz [...], amelyek alkotják” (Russell 1910–1911/1976. 356).

(1896) című könyvében ezeknek a nézeteknek a problématerébe illeszkedő elméletet fejtett ki. Russell (és Moore), visszaemlékezéseik szerint, jól ismerték Stout nézeteit és könyvét.⁹

A „pszichológiai elemzéshez” tartozónak tekintem Russell azon megjegyzéseit, utalásait, amelyek arra vonatkoznak, hogy milyen a „természetes”, „intuitív” elképzelésünk a hitek szerkezetéről. Ennek a „természetes elképzelésnek” az egyik alapvető eleme, amit Russell a hitekkel kapcsolatos nézeteinek változásai során *mindvégig* fenntartott, hogy a hit egy szubjektum viszonya („attitűdje”) valamilyen elmén kívüli tárgyhoz, amely propozicionális szerkezetű. Ez a tárgy a korai duális-viszony elmélet szerint egy objektív propozíció. Később (1905 után) Russell ugyan már elveti, hogy volnának objektív propozíciók, de *továbbra* is úgy véli, a *természetes elképzelésünk* az, hogy a hit egy „külső”, nem mentális, és propozicionális szerkezetű tárgyra vonatkozik. Ha nincsenek objektív propozíciók, akkor meg kell magyarázni ezt a *látszatot*, tudniillik, hogy *miért tűnik úgy*, hogy a hit egy objektív propozícióra irányuló viszony, attitűd.

1. A logikai elemzés

Nézzük a következő hitet:

S azt hiszi, hogy Julius Caesart meggyilkolták.

A logikai elemzés azt kívánja meghatározni, mi a *tudományos jelentése* ennek a mondatnak. Először is: mivel (Russell 1905 után képviselt álláspontja szerint) nincsenek objektív propozíciók, a hitbeszámoló mondat logikai elemzésének „ki kell elemeznie”, azaz eliminálnia kell (analyse away) a propozícióra mint egészre, egységre utaló kifejezést. Russell úgy is fogalmaz: *a propozíciók nem-teljes szimbólumok*, analógiát vonva ezzel az egyedileg referáló kifejezéseket (pl. „a jelenlegi francia király”) tartalmazó mondatok elemzése és a hit-mondatok elemzése között. A „többtagú viszony”-elmélettel kapcsolt logikai elemzés szerint a hitmondatokban nem szerepelnek propozíciókra vonatkozó kifejezések, csak a hit szubjektumára, illetve tárgyaira illetve a közöttük fennálló többtagú viszonyra vonatkozó kifejezések. Dolnick például így elemzi ezt az elképzelést:

Az az ítélet-tény, amit az a mondat fejez ki, hogy „Dolnick úgy ítéli, Matt szereti Julie-t”, nem tartalmazza azt a propozíciót, hogy Matt szereti Julie-t. Ebben az ítéletben nincs olyan entitás, ami helyett a „Matt szereti Julie-t” mondat állna.

[...]

⁹ Vö. Van der Schaar 1996 és 2013.

Így az ítélettulajdonítás: „Dolnick úgy ítéli, Matt szereti Julie-t” mint egység értelmes, annak ellenére, hogy a „Matt szereti Julie-t” mondat nem jelöl egy proposíciót. Russell erre gondol, amikor úgy fogalmaz, hogy olyan kifejezések, amelyek úgy tűnnek, mintha proposíciókat fejeznének ki, más nem-teljes szimbólumokhoz hasonlóan „bizonyos kontextusban defináltak”. Egy nem-teljes szimbólum szisztematikusan hozzájárul ahhoz a mondathoz, aminek a részeként szerepel, csak éppen nem úgy, hogy egy olyan entitást jelöl, amelyik annak a ténynek a része, amely ténynek a mondat a kifejezése. (Dolnick 2010. 87–88.)

A proposíciók „kielemzése” után Russell a tárgyakat is „kielemzi”, azaz a tárgyakra utalni látszó szavakat, a hétköznapi tulajdonneveket és határozott leírásokat is eliminálja a parafrázisból, mégpedig oly módon, hogy a parafrázisban már csak olyan kifejezések szerepeljenek, amelyeknek a jelentését értjük, mert olyasmikre vonatkoznak, amikkel ismeretségben vagyunk.

Eszerint a hit-mondatok *logikai elemzése* két lépésből áll. Egyrészt a hitbeszámoló mondatok parafrázisa eliminálja az olyan kifejezéseket, amelyek proposíciókra látszanak vonatkozni, másrészt a (hétköznapi) tárgyakra vonatkozó kifejezéseket is. A proposíciókra illetve a hétköznapi tárgyakra utaló kifejezések kiiktatásának motívuma alapvetően bizonyos episztemológiai illetve logikai problémák felszámolásának az igénye volt: nevezetesen, ha megengedjük, hogy proposíciókra, illetve hétköznapi tárgyakra utaló kifejezések szerepeljenek a hitbeszámoló mondatokban, akkor szembesülnünk kell azokkal a nehézségekkel, amelyek a hamis hitek, illetve nem-létező tárgyakkal kapcsolatos hitek értelmezésével kapcsolatban merülnek fel. Másfelől, Russell szerint a hétköznapi tárgyakra utaló kifejezések megengedése azzal jár, hogy az ilyenekre vonatkozó mondatok jelentését nem érthetjük meg, mivel a hétköznapi tárgyakra (testekre és mások elméjére) utaló kifejezések jelentését nem ismerjük, hiszen ilyenfajta tárgyakkal nem vagyunk ismeretségben.¹⁰ (Az ismeretség elve szerint csak olyan kifejezéseket érthetünk meg, amelyek visszavezethetők olyan kifejezésekre, amelyek a denotátumával ismeretségben vagyunk.)

2. A pszichológiai elemzés

Russell a hitek mint pszichológiai entitások természetéről 1898-tól nagyjából 1918-ig egy „brentaniánus-intencionalista” keretben gondolkodott; a részletekben történt számos változás ellenére végig fenntartotta, hogy a hitek avagy ítéletek *tárgyakra* irányuló *intencionális aktusok*. (1918 után viszont egyfajta, a na-

¹⁰ Bár Russell ezzel kapcsolatban sem fogalmaz egyértelműen. Van, ahol hétköznapi értelemben használja az ismeretség fogalmát, ami szerint emberekkel is ismeretségben lehetünk. Mindenesetre a paradigmátikus használat nem ez.

turalizmushoz közelítő pszichologista-representacionalista hit-elméletet képviselt.) Ez a Russellt kizárólag mai analitikus filozófiai perspektívából értelmezők számára talán meglepőnek tűnhet, de egyértelműen így van. Vö.

Az itt megfogalmazott nézet, hogy a tárgyvonatkozás a mentális jelenségek redukálhatatlan jellemzője, az, amit támadni fogok. [...] *Egészen a közelmúltig* [kiemelés tőlem – A. G.] úgy gondoltam, ahogy ő [ti. Brentano], hogy a mentális jelenségeknek lényegi vonása, hogy tárgyakra vonatkoznak, kivéve esetleg a fájdalmat és az élvezetet. (Russell 1921. 15.)

Azt, hogy az ítélet a „töbtagú viszony”-elmélete szerint *magukra a tárgyakra* irányuló *mentális aktus*, Russell más helyeken is megerősíti. Vö. például:

Hume a propozíciók tárgyalása során érinti az olyan propozíciók megértésének kérdését, amelyeket nem hiszünk. [...] Hume a gondolatot a tárgyak *ideáinak* összekapcsolódásaként fogja fel, míg az, ami *igazzá* tesz egy gondolatot, az a *tárgyak* összekapcsolódása. Ez természetesen egy gyors és könnyű módszert ad a hamisság definiálására, és a propozíciók és a tények, amelyek *igazzá* teszik őket, megkülönböztetésére. Számunkra az „idea” mint *tertium quid* elutasítása miatt ilyenfajta magyarázat nem lehetséges. Amikor úgy ítéljük, a higany nehezebb, mint az arany, akkor a *higanynak*, a *nehezebbnek* és az *aranynak* maguknak kell azon esemény összetevőinek lenniük, ami az ítélet aktusunk: nem mondhatjuk azt, hogy a higany ideánkat hozzuk valamilyen viszonyba az arany ideánkkal, de az arany és a higany maguk nem állnak a „megfelelő” viszonyban egymással. [...] A higany-ideám és az arany-ideám közötti viszony nem lehet a „nehezebb”, hiszen az ideákról nem szoktuk feltételezni, hogy súlyuk van. [...] Az én ítéletem nyilvánvalóan abban a hitemben áll, hogy fennáll egy viszony a tényleges tárgyak, a *higany* és az *arany* között, nem pedig abban hogy a kétfajta tárgy ideája között áll fenn egy viszony. (Russell 1913/1985. 139–140.)¹¹

¹¹ In the course of the discussion on belief, Hume mentions the understanding of propositions which are not believed. [...] Hume conceives thought as conjoining the *ideas* of objects, while what makes a thought *true* is a conjunction of the *objects*. This gives, of course, a short and easy way of defining falsehood, and of distinguishing between propositions and the facts that make them true. For us, owing to our rejection of ‘ideas’ as a *tertium quid* between subject and object, no such explanation is possible. When we judge that mercury is heavier than gold, *mercury* and *heavier* and *gold* must themselves be constituents of the event which is our judging: we cannot say that Webring our idea of mercury into some relation with our idea of gold, but that mercury and gold do not themselves stand in the ‘corresponding’ relation. [...] The relation between my idea of mercury and my idea of gold cannot be ‘heavier’, since my ideas are not supposed to have weight. [...] My Judging obviously consists in my believing that there is a relation between the actual objects, *mercury* and *gold*, not in there being in fact a relation between my ideas of these two objects.

Dolnick ezt a következőképpen bontja ki:

Így amikor úgy ítélem, Matt szereti Julie-t, akkor Matt, maga a férfi, Julie, maga nő, és a *szerelem*, maga a reláció, vesz részt az ítéletemben, nem ezeknek a tárgyaknak a fogalma vagy ideája; én kapcsolom össze ezeket tárgyakat magukat úgy, hogy egy ítéletet alkossanak. A tárgyak, amelyek a mentális aktus által vannak egyesítve, így objektívek és az elmétől teljesen függetlenek. A másik dolog, hogy az igazság russell-i korrespondenciafelfogása szerint az ítélet *tárgyai* (azaz az ítéletnek az ítélő elméjétől és az ítélési relációtól különböző összetevői) annak a ténynek is a különálló összetevői, amely tény megfelel az ítéletnek, ha az ítélet igaz. És ebben a megfelelő tényben az objektív elemek valóságosan egyesítve vannak. (Dolnick 2010. 39.)

Kicsit korábban pedig:

[...] E szerint az új elmélet szerint külön-külön ismeretségben vagyok Matt-tel, Julie-val és a szerelem-viszonnal. Amikor olyan ítéletet teszek, hogy Matt szereti Julie-t, akkor én egyesítem ezeket a tárgyakat gondolatban. (Uo. 33.)

Russell nézetei az „intencionalista korszakban” is sokat változtak, de alapvetően két nagy elképzelés alá sorolhatók, amelyeket a hit duális elméletének, illetve „többtagú viszony”-elméletének nevezett.

A *duális elmélet* szerint a hit egy szubjektum és egy propozicionális tárgy valódi viszonya.¹² A propozíciók objektív, nem-mentális entitások, amelyeknek az összetevői maguk a tárgyak (lásd feljebb). Ez az elképzelés összhangban állt Russell korabeli anti-idealizmusával és realista ontológiai pluralizmusával, ami szerint a tárgyak, amelyeket az elme megragad, elménkívüliek, lehetnek létezők és nem létezők is.

A duális elméletet Russell elsősorban azért vetette el, mert feladta azt a korábbi nézetét, miszerint a propozíciók (propozicionális tárgyak) objektív entitások. A propozíciók objektív tárgykénti felfogása mellett ugyanis a hamis hitek nem értelmezhetők valódi viszonyként, hiszen egyik relátumuk nem létezik: a hamis propozícióknak nem felel meg semmi a világban (szemben az igaz propozíciókkal) – valódi viszonyok relátumainak viszont létezniük kell.¹³ Például: ha Desdemona nem szereti Cassiót, akkor Otello hite, hogy Desdemona szereti Cassiót, nem lehet valódi viszony Otello és a Desdemona szereti Cassiót propozicionális tárgy között, hiszen az utóbbi nem létezik.

¹² Ezt a nézetet Russell a századfordulótól hozzávetőleg 1905-ig képviselte.

¹³ Egy párhuzam: „Edinburgh északra van Londontól” valódi viszonyt fejez ki, ezzel összhangban relátumai, London és Edinburgh léteznek. Viszont hogyan kellene értelmeznünk azt, hogy „Az aranyhegy nyugatra van Mexikóvárostól”? Kézenfekvően itt nincs szó valódi viszonyról, hiszen az egyik relátum, az aranyhegy nem létezik.

Russell a duális elmélet feladása után állt elő a „többtagú viszony”-elmélettel. Eszerint:

- A hitek szubjektum–aktus–tárgy szerkezetűek.
- A hiteknek nem részei ideák, nincs a szubjektum és a tárgy között közvetítő mentális tartalom.
- A hit-aktusoknak két *fajta* alkotóeleme van: egy elme, az ítélet *szubjektuma*, aki ítél, és az ítélet *tárgyai*, amikről ítél az elme.
- A *tárgyak* lehetnek partikulárék vagy viszonyok. Például Otello azon hitében, hogy Desdemona szereti Cassiót, Desdemona és Cassio partikulárék, a szeretet viszony.
- A szubjektum és a tárgyak között viszony *más* fajta, mint a hit tárgyai között fennálló viszonyok, mint például a szeretet (vagy szerelem). A hit-viszony tudniillik az elme olyan *aktív viszonyulása* a tárgyakhoz, amely a *hit tárgyait* egy bizonyos módon *rendezi* egymáshoz képest. (Ebben különbözik a *tárgyak között* fennálló viszonyoktól, amelyen például az, hogy Edinburgh északra van Londontól; az ilyen viszonyok az elme tevékenysége nélkül is fennállhatnak).
- A hit-viszony a hit *egységteremtő* összetevője: a hit-viszony(ulás) az összetevőkből létrehoz egy komplex tárgyat. A hit-viszony(ulás) *nem tárgy*, mint Desdemona, Cassio és a szeretet viszony, hanem a „cement”, ami „összeragasztja” ezeket a tárgyakat a hit-aktusban.
- Ha egy hit igaz, akkor *a világban van* olyan valóságos összetett *tárgy*, ami *megfelel* annak, ahogy a hit-viszony *rendezi* a *hit tárgyait*, ha a hit hamis, akkor nincs ilyen tárgy. Ha Otello hite, hogy Desdemona szereti Cassiót, igaz, akkor valóban létezik a *Desdemona szerelme Cassio iránt* összetett tárgy a világban; ha a hit hamis, akkor nincs ilyen tárgy.

Russell hozzávetőleg 1906-tól 1914-ig, de legkésőbb 1918-ig¹⁴ képviselte ennek az elképzelésnek valamilyen változatát. Hogy mi vezetett az elképzelés feladásához, vitatott kérdés. Az egyik bevett magyarázat szerint Russell Wittgenstein 1913-ban megfogalmazott kritikái hatására adta fel a „többtagú viszony”-elméletet.¹⁵ Kétségtelen, hogy Russell abbahagyta ismeretelméleti tárgyú könyvének írását,¹⁶ és levelezésében úgy fogalmazott, hogy Wittgenstein bírálatai

¹⁴ Az *On Propositions*ban (1919) már nem.

¹⁵ Ezeket itt nem értékelem, mert saját téziséem szempontjából nem relevánsak. Wittgenstein két legfőbb ellenérve egyébként a következő volt. Egyrészt, a többtagú-viszony elmélet alapján nem lehet különbséget tenni aközött a két hit között, hogy Otello azt hiszi, Desdemona szereti Cassiót, illetve hogy Otello azt hiszi, Cassio szereti Desdemonát, tehát hogy a szeretet-viszony Desdemonától Cassio felé irányul, vagy megfordítva. Másrészt, a „többtagú viszony”-elmélet nem tudja kizárni, hogy értelmetlenségekben higgyünk. Például, az elmélet nem tudja kizárni, hogy valaki azt higgye: A Cambridge-i Egyetem nagyobb, mint a □.

¹⁶ A könyv összes elkészült része csak posztumusz jelent meg: Russell 1913/1984. *Theory of Knowledge. The 1913 Manuscript*.

„megbénították”. Mindazonáltal kérdés, hogy ezek a kritikák olyan végzetesek voltak-e, annál is inkább, mert Russell tervezett könyvének egy – releváns – részét később önállóan publikálta (*On the Nature of Acquaintance*, 1914).

Véleményem szerint a „többtagú viszony”-elmélet feladásában több tényező is szerepet játszott. Wittgenstein kritikái mellett Russell filozófiai fejlődésének sajátos dinamikája is, nevezetesen Russell sajátos felfogása a filozófia „tudományosításáról”, illetve az, ahogy saját tudományos filozófiai módszereit illetve „a tudományos filozofálás legfőbb elvét” alkalmazta az ítéletek értelmezésére. Eszerint ha egy entitás létezéséről, valóságosságáról nincs közvetlen, ismeretség általi tudásunk, továbbá nincsenek kényszerítő érvek amellet, hogy fel kell tételeznünk a tárgy létezését, mert enélkül nem tudjuk megmagyarázni bizonyos igaznak tekintett feltevéseinket (azaz, ha van olyan alternatív magyarázatunk ezen igaznak tekintett feltevések értelmezésére, amely nem hivatkozik a kérdéses entításra), akkor az entitást kiküszöböljük ki az elméletünkéből. Egy példa erre az attitűdre, a tudományos filozofálás elvének alkalmazására, ahogy Russell a megmaradó fizikai tárgyakat kiküszöbölte, és érzetadatokból és szenzibilékből álló osztályokkal helyettesítette.¹⁷

Ugyanezen motiváció alapján Russell a hit-viszony szubjektumát, a szubsztanciális Ént is kiküszöbölte, érzetadatokból és szenzibilékből álló osztályokkal helyettesítette, a későbbiekben pedig a *hit-aktus*okat is nem létezőnek nyilvánította, ezáltal pedig az ítélelési aktus tárgyának a természetére vonatkozó kérdés is okafogyottá vált.¹⁸ 1919-re teljesen szakított a hit brentanói intencionális aktus/tárgy felfogásával, és olyan mentális reprezentacionalista állapot/tartalom-elméletet képviselt, amely szerint a hitek az elmében/tudatban felmerülő képzetek, kép- vagy szó-propozíciók, amelyek reprezentálják az elmén kívüli világot, ahogy a világ van, vagy lehet. (Ebben a keretben a nem létező tárgyakkal kapcsolatos hitek könnyen kezelhetők, tudniillik az ilyen hitek egyszerűen tévesen reprezentálják a világot – mivel nincsenek intencionális tárgyak, a természetükkel kapcsolatos problémák is elesnek.)¹⁹

III. A TÁRGY TERMÉSZETE

Térjünk most vissza Russellnek az ítélet mint pszichológiai entitás tárgyával kapcsolatos nézeteihez. Előljáróban: a hit „többtagú viszony”-elméleteinek mindvégig állandó eleme, hogy a hit aktus-tárgy szerkezetű (függetlenül attól,

¹⁷ Vö. Russell 1914/1976a.

¹⁸ Az ezekkel kapcsolatos érveket itt nem tárgyalom, de lásd Ambrus 2015a és 2015b. A gondolatmenetek mindegyik esetben a fenti általános sémát követik: előbb megmutatják, hogy a vizsgált állítólágos entításokról nincs ismeretség általi tudásunk, majd hogy nincs rájuk szükség következtetett entításokként sem.

¹⁹ Vö. Russell 1919/1956 és Russell 1921.

hogy éppen miként vélekedett Russell a szubjektum természetéről). Az aktusról, tehát a hívés-viszonyról mint speciális „egységteremtő” aktusról már volt szó. A most vizsgálandó kérdés az, mi (vagy mi lehetne) a hit *tárgyának* a természete Russell szerint?

Ezt a vizsgálatot célravezetőnek tűnik távolabbról kezdeni, nevezetesen újra Russellnek a propozíciók természetére vonatkozó nézeteinek a vizsgálatából kiindulva. A korai nézet szerint tehát egy hit egy szubjektum (az ítéelő) duális viszonya egy objektív propozícióhoz; a kapcsolódó ontológiai elképzelés szerint pedig minden tárgy bír léttel (*being*), így a propozíciók is „vannak”, elmfüggetlen, objektív entitások. A „többtagú viszony”-elmélet idején Russell már tagadta ezt, azt azonban továbbra is fenntartotta, hogy *úgy tűnik, mintha* volnának, azaz *mintha* a hit a szubjektum valódi viszonya volna egy objektív propozícióhoz, ahhoz, ahogy a dolgok a világban állnak, vagy állhatnak. De mivel nincsenek objektív propozíciók, ezért meg kell magyarázni ezt az *illúziót*, tudniillik hogy vannak objektív propozíciók és a hit ezekhez való valódi duális viszony. Ezt a magyarázatot szolgáltatja a „többtagú viszony”-elmélet. Eszerint az elme *ítélési aktusa rendezi* úgy a tárgyakat, hogy az ítéelőnek úgy tűnik, *mintha* a világban fennállna egy bizonyos tény, amely tény szerkezete olyan, mint amilyen az objektív propozícióé volt a korábbi elmélet szerint (például *A* szereti *B*-t, vagy általánosabban: *ArB*). Dolnick értelmezésében:

Russell azt állítja, ítéleteink *úgy tűnnek, mintha* [kiemelés tőlem – A. G.] propozíciókhoz való attitűdöket fejeznének ki, azaz mintha ezeket az entitásokat valódi összetevőként tartalmaznák. Azt állítja, hogy amikor egy ítéletet teszünk, a különböző tárgyak, amikről ítélnünk, egyetlen (régii objektív értelemben vett) propozícióba egyesítettnek tűnnek. Az új nézet szerint azonban *ez puszta látszat*, mivel nincsenek propozíciók (legalábbis abban az értelemben, ahogy Russell korábban feltételezte). Mindazonáltal ez nem egy nyilvánvaló tény, hanem inkább egy olyan igazság, amit komoly analízis segítségével lehetett feltárni. A „többtagú viszony”-elmélet *feladata* az, hogy *megmagyarázza ezt a látszatot propozíciók feltételezése nélkül*.

Továbbá

Russell mindazonáltal ragaszkodik ahhoz, hogy ítéleteink úgy tűnnek, mintha (régii objektív értelemben vett) propozíciókhoz való attitűdöket fejeznének ki, és így egy ítélet különböző tárgyai *úgy tűnnek fel az ítéletben, mintha egy propozíció-egységbe egyesültek volnának* [kiemelés tőlem – A. G.]. Így arra a következtetésre jut, hogy amikor az ítélet aktusa az ítéelő elmét viszonyba hozza a tárgyakkal, ahogy létrehozza azt aényt, ami az ítélet-tény, az ítélet-tény azt a látszatot (illúziót) teremti, hogy a tárgyak objektív alárendelt egészben vannak egyesülve. Az ítélet-tény *nem egyesíti ténylegesen* a tárgyakat egy ilyen egészbe. Inkább arról van szó, hogy pusztán úgy reprezentálja őket, mintha egyesítve lennének. (Dolnick 2010. 89.)

Ez a „létrehozás” természetesen *pszichológiailag* értendő: az ítéelő úgy gondol a tárgyakra, mint amelyek egy bizonyos viszonyban állnak egymással. Nincsenek objektív propozíciók, amelyek bármely elmétől függetlenül fennállnának, amelyekhez az ítélető elme viszonyulna, hanem az elme létrehoz, elképzeli valamit, amit egy objektív propozíció *pótlékként* lehet felfogni. Tehát: azt a *látszatot*, hogy a hit valódi kéttagú viszony egy objektív propozícióhoz, a „többtagú viszony”-elmélet úgy magyarázza, hogy *az elme* az ítéleési aktus *instanciálásával* (ami egy többtagú viszony a szubjektum és a tárgyak között, nem pedig egy propozicionális tárgy megragadása) úgy *rendezi* a tárgyakat, hogy az elme számára *úgy tűnik*, a tárgyak egy bizonyos viszonyban vannak egymással (például, hogy *A szereti B-t*). Azaz az elme azt a látszatot eredményezi, *mintha* a hit egy objektív propozícióra irányulna. Objektív propozíciók tehát nem léteznek, de mégis úgy tűnik, *pszichológiai letrásként* értve a tűnést, mintha léteznének. Ez a magyarázat tehát elismeri a „pszichológiai jelenséget”, és magyarázatot is ad arról, hogy a hitek az alanyuk számára valamely propozícióhoz való viszonyként *jelennek meg*. Vö.:

Tegyük fel, meg szeretnénk érteni azt, hogy „*A és B* hasonló”. Alapvető, hogy a gondolatunknak, ahogy mondják, „egyesítenie kell” a két terminust és a relációt, vagy „szintézisbe kell hoznia őket”; de *ténylegesen* nem tudjuk „egyesíteni” őket, hiszen vagy *A és B* hasonlóak, amelyek esetben már eleve egyesítve vannak, vagy nem hasonlóak, ekkor viszont akármilyen sok gondolati erőfeszítés sem tudja őket egyesíteni. Az „egyesítési” folyamat, amire *ténylegesen* képesek vagyunk gondolatban, az a tárgyaknak a duális komplexumok általános formájával való viszonyba hozása. Mivel ez a forma az, hogy „valami valamivel egy bizonyos viszonyban áll”, az, hogy megértük a propozíciót, kifejezhető úgy, hogy „valami, nevezetesen *A*, és másvalami, nevezetesen *B*, egy bizonyos viszonyban, nevezetesen a hasonlóság viszonyában, van egymással”. (Russell 1913/1984. 116.)²⁰

Russell egy másik megfogalmazása a *Theory of Knowledge*-ban a következőképpen értelmezi a propozíció (új) fogalmát. A propozíció

[v]alami olyasmi, amit több mentális eseményben is közös. A mentális események különbözhetnek abban, hogy ki rendelkezik velük (ki az alanyuk), és abban, hogy milyen reláció áll fenn az alany és a tárgy között (a „propozicionális” attitűdben), „de

²⁰ Suppose we wish to understand “*A and B* are similar”. It is essential that our thought should, as is said, “unite” or “synthesize” the two terms and the relation; but we cannot *actually* “unite” them, since either *A and B* are similar, in which case they are already united, or they are dissimilar, in which case no amount of thinking can force them to become united. The process of “uniting” which we *can* effect in thought is the process of bringing them into relation with the general form of dual complex. The form being “something and something have a certain relation”, our understanding of the proposition might be expressed in the words “something, namely *A*, and something, namely *B*, have a certain relation, namely similarity”.

amikor az alanytól és az alany és a tárgy között relációtól is elvonatkoztatunk, akkor az ami megmarad, úgy tűnik, pontosan ugyanaz a kétely, a vágy vagy az akarat esetében, mint az ítéletnél. Ez a közös elem az, amit „propozíciónak” nevezünk. (Russell 1913/1984.114–115.)²¹

Eszerint bár a proposíció nem objektív létező, tehát mint entitás, valóságos egység nem létezik, azonban mégis szükség van a proposíció fogalmára (az objektív proposíciók valamilyen pótlékára) ahhoz, hogy magyarázni tudjuk a hitek (és más pszichológiai állapotok) szerkezetét.

Azt a nézetet, hogy a „többtagú viszony”-elméletet úgy lehet felfogni, mint ami pszichológiai elemzést ad az ítéletről, más értelmezők is megfogalmaztak. Vö. például:

A proposíció egységét a „többtagú viszony”-elmélet *pszichológiailag magyarázza* [kiemelés tőlem – A. G.]. E kép szerint az összekapcsoló viszony [*relating relation*] (avagy az aktív komponens) az ítéletben a „proposicionális attitűd”, ami a kognitív ágens és az ítélet többi eleme között áll fenn. Ez az attitűd az, ami az ítélet többi összetevőinek (az egymással való) pontos viszonyát megmagyarázza, és mondhatni, „a helyükre teszük őket”. De ezek a „proposicionális attitűdök” nyíltan pszichológiaiak. A proposíció szerkezete tehát nem magyarázható a pszichológiától függetlenül, és ez egy jelentős engedmény a pszichologizmusnak. (Godden–Griffin 2009. 7–8.)²²

Másfelől persze, mivel a hitek valójában mégsem objektív proposíciókhoz való viszonyok (hiszen ilyenek nincsenek), további feladat olyan *logikai* elemzést adni, amely ezzel az ontológiai feltevéssel összhangban szabatosan értelmezi az ítélet szerkezetét. Ennek megfelelően a hitbeszámoló mondatok *logikai elemzésének* olyan parafrázist kell adnia, amelyben már nem szerepel olyan kifejezés, ami egy proposícióra utalna.

Ezek után térjünk vissza ahhoz a kérdéshez, hogy hogyan kell a hit *tárgyait* értelmezni. Azaz: maguk a hétköznapi tárgyak az ítéletek alkotóelemei, vagy sem?

²¹ [...] something which a number of mental events have in common. The mental acts may differ as to who has them (their subject) and as to the relation between the subject and the objects (the ‘propositional’ attitude), ‘but when we abstract both from the subject and from its relation to the objects, what remains seems to be exactly the same in the case of doubt or desire or will as in the case of judgment. It is this common element that we call the “proposition”.

²² „The unity of the proposition, on the multiple relation theory, *is explained psychologically*. [kiemelés tőlem – A. G.]. On this picture, the ‘relating relation’ (or the active ingredient) in the judgment is the ‘propositional attitude’ obtaining between the cognitive agent and the other constituents of the judgment. It is this attitude which explains the precise relationship of the other constituents of the judgment, and ‘holds them in place’ as it were. But, these ‘propositional attitudes’ are expressly psychological. So, the structure of propositions cannot be explained independently of psychology, and this is a considerable concession to psychologism.

Nos, Russell számos helyen ír úgy, amit jónéhányan úgy értelmeznek, hogy Russell azt állítja, a „többtagú viszony”-elmélet szerint az ítélet összetevői, azaz ítéletési aktus *relátumai* maguk a hétköznapi tárgyak. Vö. például Dolnick értelmezésével:

Amikor Russell feladta azt a nézetét, hogy vannak proposíciók, egy másik elméletet kellett találni arra, hogy hogyan vagyunk képesek komplex diszkurzív gondolatokat alkotni. Az új elmélet, természetesen, az úgynevezett „többtagú viszony”-elmélet. A „többtagú viszony”-elmélet részét képezi Russell régi proposíció fogalmának az explicite tagadása: az elmélet szerint nem léteznek proposíciók. Az ítéletben az elme nem egy proposícióval áll valamilyen viszonyban, hanem több tárggyal, amelyek közül egyik sem proposíciószerű.

[...] Az új elmélet elfogadása mellett mindazonáltal Russell *közvetlen realizmusa folytatódik* [kiemelés tőlem – A. G.]. Az ítéltő elme éppen azokkal a tárgyakkal van ismeretségben, amelyek a régi nézet szerint annak a proposíciónak az összetevői, amelyekre az ítélet vonatkozik. (Dolnick 2010. 84.)

Russell nézete szerint a tárgyak egysége az ítéletben különbözik a megfelelő tényben fennálló egységüktől, annak ellenére, hogy a rendjük ugyanaz, mivel az ítéletben a tárgyakat az elme az ítéletési aktusa egyesíti, és az alárendelt reláció ebben a kontextusban nem predikatíve szerepel, az ítélet többi tárgyához hasonlóan, mint egy terminus vagy logikai alany, míg a megfelelő tényben az alárendelt reláció predikatíve szerepel, egy egységgé kapcsolva össze az ítélet többi tárgyait (Dolnick 2010. 82–83).

Russell maga így ír a *Principia Mathematica*-ban:

Amikor egy ítélet történik, akkor létezik egy összetett tárgy, ami az elméből és az ítélet különböző tárgyaiból áll. Amikor az ítélet *igaz*, az olyanfajta ítéletek esetében, amilyeneket idáig vizsgáltunk, létezik egy olyan összetett tárgy is, ami kizárólag az ítélet *tárgyainak* felel meg. A hamisság, az ítéletek most vizsgált osztálya esetében, abban áll, hogy hiányzik (nem létezik) a pusztán a tárgyakkal álló összetett tárgy. (Russell–Whitehead 1910–1913/1925–1927. i. 44.)²³

Russell megfogalmazása és Dolnick értelmezése szerint is az ítélet összetevőinek *maguknak a tárgyakkal* kell lenniük. Hiszen a fentiek szerint *az ítélet összetevői* (a szubjektum és az összekapcsoló, ítéletési reláció kivételével) *azonosak* annak

²³ When a judgment occurs, there is a certain complex entity, composed of the mind and the various objects of the judgment. When the judgment is *true*, in the case of the kind of judgments we have been considering, there is a corresponding complex of the *objects* of the judgment alone. Falsehood, in regard to our present class of judgments, consists in the absence of a corresponding complex composed of the objects alone.

a ténynek az összetevőivel, ami fennáll, ha az ítélet igaz. *A tények összetevői* pedig maguk *a tárgyak*, *nem pedig az érzetadatok*, amiket okoznak.

Másfelől persze Russell számos helyen úgy is fogalmaz, hogy az ítéletnek nem lehet eleme maga Bismarck vagy Caesar. Hogy egyeztethető össze ez a kétféle elemzés? Nos, szerintem a következőképpen. A pszichológiai leírás arról szóló leírás, hogy milyen *a hit mint tudatállapot* vagy *tudataktus* szerkezete. Russell szerint *úgy tűnik, mintha* az ítélet az ítéelő viszonya volna *egy objektív proposícióhoz*, ez a természetes elképzelés. A logikai elemzésre alapozott megfontolások viszont arra vezetnek, hogy objektív proposíciók nincsenek. Az ítéletek pszichológiai elemzését a következőképpen folytathatjuk tovább: az objektív proposíciók elemei *maguk a tárgyak*. Hiszen egy objektív proposíció nem más, mint a „dolgok állása”, azaz *a dolgok* – és *nem érzetadatok és univerzálék* – összekapcsolódása. Következésképpen, ha a hitek pszichológiai elemzése szerint egy hit *olyan mintha* egy szubjektum egy bizonyos fajta viszonya volna *egy objektív proposícióhoz*, akkor egyben *olyan, mintha* a hit tárgyai maguk a tárgyak volnának.

Ahogy a korai duális elméletből, amely szerint a hit a szubjektum viszonya egy objektív proposícióhoz, Russell később is megőríz annyit, hogy *úgy tűnik, mintha* a hit egy objektív proposícióhoz való viszony volna, úgy az is megőrződik a „többtagú viszony”-elmélet idején is, hogy a hit mint pszichológiai állapot összetevői *úgy tűnik*, hogy maguk a tárgyak.

Tehát úgy vélem: hasonlóképpen ahhoz, ahogy Russell a hitek logikai elemzésében kiküszöböli a proposíciókat, ugyanakkor a hitek mint pszichológiai állapotok szerkezetének elemzésében támaszkodik a proposíció fogalmára, értelmezhetjük a tárgyakkal kapcsolatos „kettős beszédet” is, nevezetesen: a logikai elemzés kiküszöböli a tárgyakat, a pszichológiai elemzésben viszont hivatkozik rájuk, felhasználja őket.

* * *

Foglaljuk össze még egyszer, kicsit részletesebben az ítélet kétféle elemzésének jellemzőit és motívációit. Nézzük először a logikai elemzést.

- Ahhoz, hogy értsük annak *a mondatnak a jelentését*, ami kifejezi az *ítélet tartalmát*, a mondatnak olyan kifejezésekből kell állnia, aminek a jelentését értjük/tudjuk. Ezért nem lehet például a mondat része az, hogy „Bismarck”: a hétköznapi tulajdonnevek jelentését ugyanis csak akkor ismerjük, akkor értjük őket, ha ismeretségben vagyunk azzal az dologgal, a aminek a nevről van szó – de sem Bismarck testével, sem elméjével nem vagyunk ismeretségben.
- Ezért kézenfekvőnek tűnik, hogy a „Bismarck” helyére „az egyetlen x, akit ‘Bismarck’-nak hívtak” kifejezést kell tenni,²⁴ hiszen ennek a kifejezésnek a jelentését

²⁴ Használhatunk más leírást is, Russell nem tekinti ezt kitüntetettnek más, Bismarckot egyedileg azonosító leírásokhoz képest; azonban megjegyzi, hogy annyiban mégis különle-

értjük, akkor is, ha nem tudjuk, konkrétan ki Bismarck; tudnillik ismeretségben vagyunk a B-i-s-m-a-r-c-k hangalakkal és a *hívti* univerzáléval.

– De az ítélet tartalmát kifejező mondat végső nyelvi elemzéséből ki kell küszöbölni ezt a kifejezést is, mert „az egyetlen x, akit ‘Bismarck’-nak hívtak”, egy egyedileg referáló terminus. Mivel a nem létező és a létező tárgyakkal kapcsolatos ítéletek tartalmát kifejező mondatok (például „A jelenlegi francia király kopasz” és „A jelenlegi angol királynő idős” mondatok) jelentését ugyanazon séma szerint kell meghatározni, ezért ki kell iktatni a mondatból minden olyan kifejezést, ami egyedileg referáló, de nem tudható biztosan, hogy van-e referenciája, más szóval minden olyan egyedileg referáló kifejezést, aminek a referenciáját nem ismerjük közvetlenül, ismeretség által. (Azért kell így eljárni, hogy kikerülhessük azokat a nehézségeket, amelyek a nem-létező tárgyakról valamit predikáló mondatokkal kapcsolatosak (például a kizárt harmadik elvének a megsértését).

Ezek tehát az ítélet tartalmát kifejező mondat jelentésének fő jellemzői. Ami pedig az ítélet mint pszichológiai aktus természetét illeti: Russell korábbi elképzelése, a duális-viszony-ítéletelmélet-cum-ontológiai-pluralizmus szerint az ítélet tartalmának az összetevői és az ítélet összetevői egybeesnek. E nézet szerint az ítélet egy kéttagú viszony a szubjektum és egy objektív propozíció között, ahol az objektív propozíció tagjai maguk a tárgyak. Tehát egyfelől az ítélet egyik összetevője az objektív propozíció, másfelől az ítélet tartalma is ugyanaz az objektív propozíció; ennek a propozíciónak pedig maguk azok a tárgyak az elemei, amelyekről az ítélet szól. Továbbá: az ítélet tartalmát kifejező mondatban szereplő kifejezések az ítéletet (illetve az ítélet tartalmát) alkotó tárgyakra referálnak, a mondat jelentése, amit a mondat kifejez, az az objektív propozíció, ami az ítélet összetevője és tartalma is egyben, a partikuláris kifejezések pedig az ítélet illetve az ítélet tartalmának az összetevői helyett állnak.

Ami viszont a „többtagú viszony”-elméletet illeti: az ítélet összetevői itt is maguk a tárgyak, például *A*, *B* és a szeretet (vagy Desdemona, Cassio és a szeretet). A különbség a duális elmülethez képest az, hogy ezek az összetevők nem alkotnak egy objektív propozíciót, ami az ítélet tartalma volna. Az ítélet tartalma „pszichológiai”, az ítélt elme hozza létre az ítéleti aktussal: az ítélet tartalma, amit az elme hoz létre az összetevőkből egy „objektív propozíció pótlék”. Véleményem szerint ennyi az, amit többé-kevésbé biztosan kiolvashatunk a vizsgált szövegrészekből.

Vegyük azonban észre: ebből *nem* adódik a bevett nézet, miszerint az ítélet *mint pszichológiai aktus* összetevői érzetadatok volnának. Szerintem a legkézenfekvőbb értelmezés a következő. A bevett nézet az ítélet tartalmát leíró mondat jelentését ragadja meg; ennek a szerkezete azonban *nem feleltethető meg* az ítélet

ges, hogy ezt mindenki érti, akkor is ha semmit sem tud Bismarck „szubsztanciális” tulajdonságairól.

mint pszichológiai entitás tartalmának a szerkezetével. Az ítélet tartalmát leíró mondat elemei *nem* az ítélet mint pszichológiai entitás összetevőire referáló kifejezések. Az ítélet tartalmát leíró mondat egy egzisztenciális generalizáció, aminek az elemei között nincsenek egyedileg referáló terminusok, hétköznapi tulajdonnevek vagy határozott leírások, csak változó(k) és predikátumok. Az ítélet (pszichológiai) tartalmának összetevői viszont azok a tárgyak, amelyeket az ítélet aktus összekapcsol egy „objektív propozíció pótlékká”.²⁵

* * *

További kérdés persze, hogy miként értelmezzük ezeket az összetevőket. Létező tárgyakkal kapcsolatos ítéletek esetében kézenfekvő volna, hogy az összetevők maguk a valóságos tárgyak, amelyekről az ítélet szól. Russell számos helyen olyan megfogalmazásokkal él, amelyek ezt az értelmezést támasztják alá.²⁶ Az értelmezést azonban erősen megnehezíti a nem létező tárgyakkal kapcsolatos ítéletek értelmezése, hiszen kérdés, mi lenne az ilyen esetekben az ítélet összetevője.

Vegyük például azt az ítéletet, hogy „Az aranyhegy Mexikóban van”. Russell korábbi duális-viszony-cum-ontológiai-pluralizmus elmélete szerint az ítélet(et alkotó objektív propozíció) összetevője maga az aranyhegy; ekkori felfogása szerint az aranyhegy, noha nem létezik (*exists*), van léte (*being*). 1905 után azonban Russell elvetette, hogy lennének nem egzisztáló, de léttel rendelkező tárgyak. A „többtagú viszony”-elmélet bevett értelmezése szerint az ítéletnek ezért nem maguk a tárgyak az összetevői, amelyekről az ítélet szól, hanem érzetadatok és univerzálék. Láttuk azonban, hogy Russell határozottan azt állítja: az ítéletek mint pszichológiai aktusok összetevői maguk a tárgyak: Desdemona, Cassio, a szerelem. Tegyük hozzá azt is, ha elfogadnánk, hogy a bevett értelmezés nem az ítéletek tartalmát kifejező mondat (tudományos, azaz logikailag szabatos és tudható) jelentését adja meg, hanem az ítélet mint pszichológiai aktus szerkezetét, összetevőit, akkor igencsak implauzibilis, „fenomenológiailag inadekvát” elméletet kapnánk.

De akkor hogyan értelmezzük az ítélet mint pszichológiai aktus tárgyait? Nos, kétségtelen: Russell 1905 után elutasította a nem létező, de léttel bíró tárgyakat, ezért nem tulajdoníthatjuk neki azt a nézetet, a nem létező tárgyakkal kapcsolatos ítéletekkel kapcsolatban, hogy maguk a – nem létező, de léttel bíró – volnának tárgyak az ítélet összetevői.

²⁵ A nem-létező tárgyak kapcsolatos kijelentések értelmezésének komplex problémáját a korai fenomenológiai és analitikus filozófiai hagyományban behatóan elemzi Varga Péter András, lásd Varga 2011; 2013; 2016.

²⁶ További példák, a fentiekén túl: Russell a *The Nature of Acquaintance*-ben (1914) a múltbeli és az absztrakt tárgyakra vonatkozó ítéletek is úgy elemzi, mint az elme közvetlen viszonyát az ilyen tárgyakhoz, azaz például múltbeli események vagy számok közvetlen megragadásákként egy intencionális aktus által. Vö. Russell 1914/1956. 155.

Én a következőt javaslom: Russell nézete *kiegészíthető* egy olyan elképzeléssel, amely szerint az ítélet-összetevő tárgyak létezőközömbös avagy létezésen túli tárgyak (meinongi terminológiában: *Aussersein*-nal rendelkező tárgyak): mind a létező, mind a nem létező tárgyakkal kapcsolatos ítéletek esetében. Ez egy saját spekulatív értelmezés: nem azt állítom, Russellnek ez volt a nézete, hanem azt, hogy egy ilyen értelmezés *összefér* *azzal*, amit viszont Russell explicite képviselt, illetve tagadott. Ilyenfajta nézetet fogalmazott meg Twardowski, Stout, Meinong (és Husserl is); pontosabban, ez közös a nézeteikben, a számos lényegi különbség mellett.

Vö. például:

Minden képzet megjelenít valamit, nem érdekes, hogy az illető dolog létezik-e vagy sem, [...] hogy függetlenek tűnik-e tőlünk, olyasminek, amit észlelni kényszerülünk, vagy [...] olyasminek, amit képzeletünk alkot meg; akámi is, az, ami – amennyiben van képzetünk róla – a tárgya ezeknek az aktusoknak, szembeállítva önmagunkkal, illetve a felfogó tevékenységünkkel. (Twardowski 1894/1977. 33.)

A tárgyat a következő módon írhatjuk le. Minden, amit egy képzetben megjelenítettünk, tehát amit állítunk vagy tagadunk egy ítélet által, amit kívánunk vagy amit elutasítunk valamilyen érzelem által, tárgynak nevezzük. A tárgyak vagy valóságosak, vagy nem valóságosak: vagy lehetséges, vagy lehetetlen tárgyak; léteznek, vagy nem léteznek. Ami mindegyikőjükben közös, az az, hogy [...] mentális aktusok [...] tárgyai lehetnek, és hogy *genus*nak tekintjük őket, amelyek egy olyan *sumum genus* alkotnak, amit úgy szoktunk nevezni, hogy „valami”. Minden, ami ebben a legszélesebb értelemben „valami”, „tárgy”. (Uo. 37.)

Hasonló elképzelést fogalmaz meg Stout is:

Úgy gondolom, biztosan állíthatjuk, hogy a gondolat tárgya soha nem a véges tudatunk tartalma. Ha a tárgy egyáltalán létezik, abban az értelemben, ahogy a gondolkodó referál rá, azaz ahogy érti, vagy felfogja a tárgyat, a tárgy létezése, és mutatis mutandis, a nem létezése is, függetlenül ettől a tudattól. Felvethető, hogy a nemlétezés vonatkozásában egy további külön érvre is szükség van. Hasonló a helyzet az olyan tárgyakkal, amelyek nem egyszerűen fiktívnek tekintünk, hanem abszurdnak; gondolhatok egy kerek négyszögre, és eközben felismerhetem, hogy egy abszurd valamire gondolok. De mi az, ami abszurd? Nem maga a gondolat, a tudatom modifikációját érve ezen; hiszen ez ténylegesen létezik, és ezért nem állhat fenn benne semmi olyan belső abszurditás, ami kizárná a létezését. Amit abszurdnak és nem létezőnek tekintünk az a tárgy. Az, hogy átérezzük a képtelenségünket arra, hogy egyetlen mentális képben [*image*] összekapcsoljuk a kerekiséget és a négyszögletűséget, maga is része annak a tudattartalomnak, ami prezentálja számunkra

a tárgy abszurditását. A „tárgy” szót a „gondolat korrelatívuma” értelemben használom, végig ebben a tanulmányban; a tárgy aktuális létezése vagy nem létezése közömbös. (Stout 1896/1909. 44–45.)

E nézetek szerint az ítélet tárgyait mint létezőközömbös tárgyakat a következőképpen jellemezhetjük:

(i) Az ítélet-tárgy létezése *abból a szempontból közömbös, ahogy a tudat számára megjeleNIK*; azaz *a hit-tapasztalat szempontjából* nincs különbség abban, ahogy a szubjektum az ítéletaktusban egy létező vagy egy nem-létező tárgyat ragad meg. Amikor azt hiszem, hogy Homérosz írta az *Iliászt*,²⁷ és amikor azt, hogy Dante írta az *Isteni színjátékot*, Homéroszt és Dantét ugyanolyan módon ragadom meg a hit-aktusban. Ha létezett Homérosz, akkor a hit igaz, ha nem, akkor hamis (Russell szerint) – de a hit „fenomenológiája” mindkét esetben ugyanolyan.

(ii) A létezőközömbös tárgyak természete nem teljesen meghatározott.

(iii) A létezőközömbös tárgy nem létező és nem is nem létező, illetve nem mentális és nem is nem mentális (tehát fizikai vagy absztrakt).

IV. KIEGÉSZÍTŐ MEGJEGYZÉSEK

1. Még egyszer hangsúlyozni szeretném, hogy *nem* azt állítom, ez volt Russell saját javaslata, vagy megoldása az ítélet mint pszichológiai aktus tárgyainak a természetéről. Hanem azt, hogy egy ilyenfajta elképzelés *összeegyeztethető* az ítélet természetéről adott logikai elemzésével. Russellnek valóban voltak problémái a nem létező tárgyakkal kapcsolatos hitek *pszichológiai* elemzésével (az ítélet pszichológiai elemzéseinél egyébként szinte mindig létező tárgyakkal kapcsolatos hiteket vizsgált), és úgy vélem, *nem is oldotta meg* ezt a problémát a „többtagú viszony”-elmélet idején. (A későbbi pszichologista, mentális reprezentacionalista elmélet²⁸ könnyen kezelni tudta ezt, a szokásos módon: az ilyen hiteknek van tartalma, de nincs tárgya.) De ebből *nem következik*, hogy a kétféle-elemzés tézisem téves, és Russellnek csak egyféle, tudniillik a bevett értelmezés szerinti elemzése lett volna. Russellnek igenis kétféle elemzése volt az ítéletről: az ítélet pszichológiai elemzésében az aktus/tárgy-elméletet képviselte a 20. század elejétől legalább 1914-ig, de lehet, hogy 1918-ig, amikor áttért a pszichologista, mentális reprezentacionalista állapot/tartalom-elméletre. Ennek a hosszú folyamatnak, amelynek során Russell általános beállítódása fokozatosan eltolódott az empirizmus és a naturalizmus felé, az 1910-es évek elejétől kezdődően több

²⁷ Tegyük fel az érvelés kedvéért, hogy Homérosz nem létezett.

²⁸ Russell 1919/1956; 1921.

állomása volt: az ítélet aktus/tárgy elemzésének a feladására, *egyebek mellett*, az intencionális tárgyak értelmezésével kapcsolatos problémák is ösztönözhettek.²⁹

2. Az intencionális tárgy értelmezése notórius probléma volt a Brentano-iskolában, illetve a fenomenológiai hagyományban általában, aminek egyik kardinalis eleme a nem létező tárgyakkal kapcsolatos hitek értelmezése volt, tudniillik, hogy ilyen esetben mi az intencionális tárgy. Russell ismerte ezeknek a nézeteknek egy részét, nemcsak Meinong és bizonyos tanítványai, hanem Brentano és Twardowski nézeteit is. (Husserl elképzeléseivel valószínűleg csak később, a *Logikai vizsgálódások* recenzálásának tervezésekor ismerkedett meg.) Tény, hogy Russell 1905-től elutasította, hogy volnának nem létező tárgyak. Az azonban máig is vita tárgya, hogy helyesen értelmezte-e Meinong nézetét, vagy egyszerűen összetévesztette a meinongi *Ausserseinnal* rendelkezést (a létezés-közömbösséget, létnélküliséget) a nem létezéssel.³⁰ Mindazonáltal, még egyszer, Russell 1907 (a Meinonggal e tárgyban folytatott levelezés befejezése) után is egyértelműen fenntartotta, még 1914-ben is, hogy az ítélet mint pszichológiai entitás *aktus/tárgy* szerkezetű – más kérdés, hogy úgy tűnik, nem tudott megfelelő értelmezést adni az intencionális tárgyak természetéről. Többek között ez a megoldatlan probléma is motiválhatta az ítélet aktus/tárgy elemzésének feladására.

3. Úgy vélem, mindenképpen érdekes eredmény, hogy ha igazam van, és Russell kétféle elemzést adott párhuzamosan (noha nem mindig világosan elkülönítve egymástól), akkor *lehetséges* egy olyan értelmezés, ami szerint Russell ítéletelméletének bevett értelmezése (tehát a logikai elemzés) nincs feltétlenül ellentétben az ítélet mint pszichológiai entitás olyan aktus/tárgy elemzéseivel, amelyek szerint a nem létező tárgyakkal kapcsolatos ítéletek intencionális tárgyai nem nem létező tárgyak, hanem létezőközömbös tárgyak (tehát nem nem egzisztáló, de léttel (*beinggel*) rendelkező tárgyak, mint a „duális viszony”-el-

²⁹ Lásd erről pl. Ambrus 2015a. 2015b.

³⁰ Így értelmezi például Russellt Smith 1988. Mások kétségbevonják ezt, és úgy vélik, Russell jól értette Meinong elméletét, de nem fogadta el azt, vö. pl. Perszyk 1993. 4. fejezet. Mint az egyik anonim bíráló rámutatott, annak ellenére, hogy valóban ellentmondásos, hogy Russell helyesen értelmezte-e a meinongi *Ausserseint* (Russell 1905. 531 például helyesen lát-szik értelmezni, Russell 1959/1968. 118–119 viszont félréri a fogalmat), Russell ugyanakkor az előbbi írásban (1905c. 533) egy olyan érvet is megfogalmazott, amely kifejezetten a (helyesen értelmezett) *Aussersein* fogalom tarthatatlansága mellett érvel, mi több ezt a nézetet megvédi Meinong válaszával szemben is (Meinong 1907. 16; illetve Russell 1907. 439). Ez a kérdés természetesen nagyon fontos annak megítéléséhez, hogy az ítélet russelli pszichológiai elemzése értelmezhető-e egyáltalán úgy, hogy tárgyai létezőközömbös tárgyak, ezért további vizsgálatot igényel, amire azonban itt nem tudok kitérni. Előljáróban: úgy vélem, egyrészt azt kell behatóan vizsgálni, mennyire megalapozott Russell ezen bírálata Meinong *Aussersein*-fogalmával szemben, másrészt pedig azt, hogy más a létezőközömbös tárgyra vonatkozó „pre-kontinentális” elköpzelésekre, így például Twardowski és Stout nézeteire mennyiben vonatkoztathatók a meinongi *Aussersein*-nal szembeni érvek. Egy további elvi lehetőség a lehetetlen tárgyra és a nem létező, de lehetséges tárgyra vonatkozó ítéletek megkülönböztetése Russell pszichológiai ítélet-elemzésén belül.

mélet szerint, hanem létezőközömbös tárgyak). Ha pedig ez így van, akkor úgy tűnik, az analitikus filozófia és a fenomenológiai hagyomány bizonyos korabeli megközelítései az ítélet értelmezésével kapcsolatban nem voltak egymást kizáróak, Russell bevett elemzése az ítéletekről nincs közvetlen ellentétben Meinong vagy Twardowski nézeteivel. Ez pedig egyben az analitikus filozófiai és a fenomenológiai megközelítések összeegyeztethetlensége ellen is szólna (legalábbis ebben a kérdésben).

IRODALOM

- Ambrus Gergely 2015a. Elme és ontológia: Russell útja Brentano-tól és Meinongtól a naturalizmus felé. In Márton Miklós – Molnár Gábor – Tózsér János (szerk.) *Realizmus, magyarázat, megértés: Analitikus filozófia és fenomenológia*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2015. 131–156.
- Ambrus Gergely 2015b. *Tudományos elmefilozófia: a parallelizmustól a materializmusig*. Budapest, L'Harmattan.
- Dolnick, Alexander 2010. *Russell's Multiple Relation Theory of Judgment: Evolution and Demise*. Chicago, Illinois.
http://indigo.uic.edu/bitstream/handle/10027/8648/Dolnick_Alexander.pdf?sequence=1
- Donnellan, Keith. 1990. Genuine Names and Knowledge by Acquaintance. *Dialectica*. 44. 99–112.
- Farkas Katalin 2005: Ismeretség és leírás. *Világosság*. 46/12. 53–60.
- Fitch, Greg – Nelson, Michael 2014. Singular Propositions. In Edward N. Zalta (szerk.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2014 Edition).
<http://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/propositions-singular/>
- Frege, Gottlob 1980. *Gottlob Freges Briefwechsel mit D. Hilbert, E. Husserl, B. Russell sowie ausgewählte Einzelbriefe Freges*. Szerk. Gottfried Gabriel et al. Hamburg, Meiner.
- Godden, David M. – Griffin, Nicholas 2009. Psychologism and the Development of Russell's Account of Propositions. *History and Philosophy of Logic*. 30/2. 171–186.
- Husserl, Edmund 1900–1901/2009. *Logikai vizsgálódások*. V. és VI. vizsgálódás (szemelvények). In Varga Péter – Zuh Deodáth (szerk.) *Husserl és a Logikai vizsgálódások*. Budapest, L'Harmattan.
- Meinong, Alexius 1904. Über Gegenstandstheorie. In Alexius Meinong (szerk.) *Untersuchungen zur Gegenstandstheorie und Psychologie*. Leipzig, Johann Ambrosius Barth. 1–50.
- Meinong, Alexius 1907. *Über die Stellung der Gegenstandstheorie im System der Wissenschaften*. Leipzig, R. Voigtländer.
- Meinong, Alexius 1965. *Philosophenbriefe*. Szerk. Rudolf Kindiger. Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt.
- Perszyk, Kenneth J. 1993. *Nonexistent Objects: Meinong and Contemporary Philosophy*. Dordrecht, Kluwer.
- Russell, Bertrand 1903/1992. *Principles of Mathematics*. London, Routledge.
- Russell, Bertrand 1903/1985. *The Principles of Mathematics*. Cambridge, Cambridge University Press (2. kiadás: London, George Allen and Unwin, 1937).
- Russell, Bertrand 1905/1985. A denotálról. In I. M. Copi – J. A. Gould (szerk.) *Kortárs tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*. Gondolat, Budapest.
- Russell, Bertrand 1905. Review of Meinong (ed.) *Untersuchungen zur Gegenstandstheorie und Psychologie*. *Mind* (N.S.). 14/56. 530–538.

- Russell, Bertrand 1907. Review of *Über die Stellung der Gegenstandstheorie im System der Wissenschaften* by A. Meinong. *Mind*. 16/63. 436–439.
- Russell, Bertrand 1910. The Nature of Truth and Falsehood. In uő: *Philosophical Essays*. London, Longmans–Green.
- Russell, Bertrand 1910–1911/1976. Tudás ismeretség révén és tudás leírás révén. In *Miszticizmus és logika*. Ford. Márkus György. Budapest, Helikon.
- Russell, Bertrand, 1912/1992. On Matter. In John G. Slater (szerk.) *Collected Papers of Bertrand Russell, vol. 6. Logical and Philosophical Papers 1909–13*. London – New York, Routledge.
- Russell, Bertrand 1912/1996. A filozófia alapproblémái. Budapest, Kossuth.
- Russell, Bertrand 1914. *Our Knowledge of the External World*. Chicago–London, Open Court.
- Russell, Bertrand 1914/1976a. Az érzéki adatok viszonya a fizikához. In *Miszticizmus és logika*. Ford. Márkus György. Budapest, Helikon.
- Russell, Bertrand 1914/1976b. A tudományos módszer a filozófiában. In *Miszticizmus és logika*. Ford. Márkus György. Budapest, Helikon.
- Russell, Bertrand 1915/1976. Az anyag végső összetevői. In *Miszticizmus és logika*. Ford. Márkus György. Budapest, Helikon.
- Russell, Bertrand 1914/1956. On the Nature of Acquaintance. In R. C. Marsh (szerk.) *Logic and Knowledge*. London, Allen and Unwin.
- Russell, Bertrand 1918–1919/1956. The Philosophy of Logical Atomism. In R. C. Marsh (szerk.) *Logic and Knowledge*. London, Allen and Unwin.
- Russell, Bertrand 1919. *Introduction to Mathematical Philosophy*. London, Allen and Unwin; New York, Macmillan.
- Russell, Bertrand 1919/1956. On Propositions: What They Are and How They Mean. In R. C. Marsh (szerk.) *Logic and Knowledge*. London, Allen and Unwin.
- Russell, Bertrand 1921. *The Analysis of Mind*. London, Allen and Unwin.
- Russell, Bertrand 1924/1956. Logical Atomism. In R. C. Marsh (szerk.) *Logic and Knowledge*. London, Allen and Unwin.
- Russell, Bertrand 1927. *The Analysis of Matter*. London, Routledge.
- Russell, Bertrand 1948. *Human Knowledge: Its Scope and Limits*. London, George Allen & Unwin; New York, Simon and Schuster.
- Russell, Bertrand 1959/1968. *Filozófiai fejlődésem*. Budapest, Gondolat.
- Russell, Bertrand 1913/1984. *Theory of Knowledge: The 1913 Manuscript. The Collected Works of Bertrand Russell Vol. 7*. Szerk. Kenneth Blackwell – Elizabeth Ramsden Eames. London, Allen and Unwin.
- Russell, Bertrand – Whitehead, Alfred North 1910–13. *Principia Mathematica*. Cambridge, Cambridge University Press.
- van der Schaar, Maria 1996. From Analytic Psychology to Analytic Philosophy: The Reception of Twardowski's Ideas in Cambridge. *Axiomathes*. 7/3, 295–324.
- van der Schaar, Maria 2013. *G. F. Stout and the Psychological Origins of Analytic Philosophy*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Smith, Janet Farrell 1988. Russell's Re-evaluation of Meinong, 1913–14: An Analysis of Acquaintance. *Russell: The Journal of Bertrand Russell Studies*. 8.
- Stout, George F. 1896/1909. *Analytic Psychology*. London – New York, S. Sonnenschein – Macmillan.
- Thrush, Michael 2001. Do Meinong's Impossible Objects Entail Contradictions? *Grazer Philosophische Studien*. 62/1. 157–173.
- Twardowski, Kazimierz 1894. *Zur Lehre vom Inhalt und Gegenstand der Vorstellungen. Eine psychologische Untersuchung*. Wien, Hölder.
- Twardowski, Kazimierz 1894/1977. *On the Content and Object of Presentations*. [Twardowski 1894 angol fordítása.] The Hague, M. Nijhoff.

- Varga Péter András 2011. A nem létező tárgy: Az analitikus filozófia és a fenomenológia közös problémája a 20. század elején. In Bács Gábor – Forrai Gábor – Molnár Gábor – Tózsér János (szerk.) *Perlekedő rokonok? Analitikus filozófia és fenomenológia*. Budapest, L'Harmattan. 83–110.
- Varga Péter András 2013. *A fenomenológia keletkezése*. Budapest, L'Harmattan.
- Varga Péter András 2016. The Non-Existing Object Revisited: Meinong as the Link between Husserl and Russell? In Mauro Antonelli – Marian David (szerk.) *Existence, Fiction, Assumption: Meinongian Themes and the History of Austrian Philosophy*. Berlin–Boston, Walter de Gruyter. 27–56.